

Антон Лещинський

**Релігія в огні:
харківські експедиції польової групи МАР**

Anton Leshchynskyi

**Religion On Fire:
WASR Field Group Expeditions in Kharkiv Oblast**

Abstract. This article reports on the work of the “Religion on Fire” project’s field group in Kharkiv Oblast in the summer of 2023. The fieldwork group inspects Ukrainian religious buildings (e.g. temples, synagogues, mosques, etc.) which were damaged or destroyed by the war. The field group also collects information about Russian war crimes against Ukrainian religious organizations and communities. The article first describes the methods used by the field group to record damage and collect information from respondents, as well as lists the sources normally searched to uncover incidents where religious buildings were damaged or destroyed in Kharkiv Oblast. Second, the article describes the condition of religious structures of Kharkivshchyna which were inspected by the group during its summer expeditions. Third, there is an overview of other cases of damaged religious buildings in certain towns and villages of Kharkivshchyna which the field group has not yet inspected and considers future perspectives for continued fieldwork in Kharkiv Oblast. The article concludes with two lists. The first list consists of towns and villages of Kharkivshchyna visited by the field group during its expeditions and brief reports of the situation in which those localities found themselves in during the battle for Kharkiv and partial Russian occupation of Kharkivshchyna. The second list is a bead-roll of religious buildings of

Kharkivshchyna inspected by the field group with brief reports of the time and circumstances under which these buildings were damaged or destroyed.

Keywords: WASR field group expeditions, damage of religious buildings, Kharkivshchyna, the Battle for Kharkiv, the Russian invasion of Kharkivshchyna, the Ukrainian Counteroffensive on Slobozhanshchyna.

Триває другий рік повномасштабної російсько-української війни й одночасно з ним триває ініційований громадською організацією «Майстерня Академічного Релігієзнавства» (далі – МАР) проєкт «Релігія в огні», присвячений збору даних про завдані війною руйнування культових споруд України та про факти військових злочинів окупантів проти українських релігійних спільнот. Відтак, продовжується робота польової групи проєкту, яка займається збором інформації безпосередньо на об'єктах, які зазнали пошкоджень або були зруйновані. Цього року фокус основної уваги польової групи проєкту «Релігія в огні» зосереджений на Харківщині.

1. Відмінність між харківськими та київськими експедиціями польової групи.

Коли минулого року польова група працювала на Київщині, вона користувалася так званим *валовим методом*. Він полягав у відвідуванні всіх культових споруд і пов'язаних з релігійним життям об'єктів, наявних у якомусь певному населеному пункті чи групі населених пунктів. Цей метод дозволяв встановити більш-менш повну картину стану культових споруд на тих територіях Київщини, які пережили окупацію або ж знаходилися на лінії вогню чи у прифронтовій зоні. Окрім фіксації стану та більш детального розкриття відомих з українських медіа випадків руйнувань храмів чи молитовних будинків, цей метод також допомагав групі виявляти цілковито невідомі випадки uszkodжень культових споруд внаслідок бойових дій.

Метод, котрим польова група користується в цьогорічній роботі на Харківщині, можна охарактеризувати як *«адресний»*. Головна увага в ньому приділяється культовим спорудам і релігійним об'єктам, про uszkodження чи руйнування яких членам групи відомо заздалегідь. Звідси, головною метою харківських експедицій групи є прояснення обставин uszkodження чи руйнування цих об'єктів та фіксація їхнього поточного стану. Інші культові споруди та релігійні об'єкти Харківщини таким чином знаходять-

ся поза основною увагою польової групи. Їх відвідання з метою огляду й фіксації стану відбувається лише за принагідних обставин у перервах між візитами до об'єктів, які входять до списку основних цілей чергової експедиції.

2. Джерела інформації.

Задля своєї роботи на Харківщині польова група користується двома основними джерелами інформації. Першим з них є список пошкоджених внаслідок бойових дій культових споруд Харківської області, наданий цьогогорічної весни у розпорядження групи Харківською обласною воєнною адміністрацією (далі – ХОВА). Цей документ є основним при укладанні групою маршруту чергової експедиції.

Другим джерелом є перелік ушкоджених та зруйнованих військово культових споруд і релігійних об'єктів України, створений командою проекту «Релігія в огні». Це друге джерело є важливим для роботи групи, оскільки у списку ХОВА основну увагу приділено православним, мусульманським та юдейським культовим спорудам, тоді як, наприклад, протестантські культові споруди там не фігурують. Відтак, перелік дослідницької команди МАР допомагає польовій групі «заповнювати лакуни» при укладанні експедиційних маршрутів та включати до них значимі об'єкти, відсутні у списку ХОВА.

3. Спосіб дії.

В цілому харківські експедиції реалізуються польовою групою у три етапи.

На першому, підготовчому етапі, складається план експедиції. Спеціаліст із логістики працює зі списками від ХОВА і МАР, а також з картами, проясняючи місцезнаходження призначених до відвідання об'єктів та розробляючи оптимальний маршрут і графік візитів. Також до цього етапу відносяться наради між членами групи, у ході яких з'ясовуються та встановлюються строки проведення експедиції й стартова дата виїзду. На цих нарадах озвучуються додаткові обставини перебігу експедиції – такі зокрема, як наявність чи відсутність гіда від адміністративних органів або громадських чи релігійних організацій. Озвучені на нарадах строки та обставини беруться спеціалістом із логістики до уваги при складанні експедиційного плану.

Також на підготовчому етапі відбувається пошук житла, яким польова група користуватиметься під час експедиції. Зазвичай він

виражається у перемовинах окремих членів групи з контактними особами з Харкова чи з інших населених пунктів щодо можливості надати польовій групі житло на час перебування в області. На цих же перемовинах з'ясовуються умови гостювання польової групи на наданій для проживання території.

Другий етап складається з подорожі групи на Харківщину та серій відвідувань внесених до маршруту експедиції об'єктів. Середині себе цей етап ділиться на три фази. Першою фазою є заїзд польової групи до населеного пункту, призначеного місцем «бази» експедиції. Завершується вона приїздом до зазначеного населеного пункту, встановленням контакту з особою, яка надає житло та заселенням польової групи. Після того розпочинається друга фаза – власне серія візитів польової групи внесених у маршрутний лист храмів, молитовних будинків, мечетей, синагог та інших об'єктів. Під час цих візитів члени групи беруть інтерв'ю у служителів релігійних об'єктів щодо обставин ушкодження культових споруд і переживання релігійною громадою часу боїв за Харківщину та/чи російської окупації. Ці інтерв'ю (зі згоди респондентів) записуються на диктофон. Також члени групи, зазвичай з дозволу розпорядників інспектованого об'єкту¹, проводять фотографування, завдяки якому візуально фіксується його поточний стан. У деяких випадках протоколіст групи на основі баченого та почутого на об'єкті від служителів/вірян складає прямо на місці рукописний бліц-протокол, у якому фіксує вищезгадану візуальну та аудіальну інформацію (слід зазначити, що певне покращення у сенсі наявних у групи технологічних засобів, яке мало місце наприкінці минулого року, нині дозволяє протоколісту відійти від практики рукописного фіксування інформації і повністю зберігати її у вигляді аудіозаписів та світлин). Після виконання основної фази експедиції настає заключна фаза, у якій відбувається згортання діяльності польової групи на Харківщині та її повернення до Києва.

¹ У певних випадках групі доводиться провадити фотографування об'єктів без отримання дозволу, але це стосується тих об'єктів, які є тимчасово залишеними їхніми служителями і на невизначений строк перебувають у закритому стані. Також до об'єктів, чиє фотографування здійснюється без дозволу, відносяться публічні об'єкти, що мають відношення до релігії – такі, наприклад, як пам'ятний знак «Менора» на харківському меморіалі «Дробицький Яр».

По фактичному закінченні експедиції наступає третій етап – завершальний. На цьому етапі протоколіст групи систематизує отриману на об'єктах інформацію. Також він активно моніторить відкриті інтернет-джерела, приділяючи увагу різнобічній інформації про обстежені об'єкти й про положення під час боїв за Харківщину відвіданих у ході експедиції населених пунктів. Цей додатковий збір даних з інтернету проводиться протоколістом задля узгодження «польової» інформації з інформацією з інших джерел та для встановлення імовірно пропущених під час експедиції обставин, пов'язаних з відвіданими об'єктами. Значна увага під час такого моніторингу приділяється протоколістом візуальним матеріалам, які відтворюють довоєнний стан відвіданих об'єктів та їхній же стан, зафіксований незабаром після отримання ушкоджень внаслідок бойових дій. Останнє робиться ним з огляду на те, що низка об'єктів на момент відвідання їх польовою групою є частково (а у певних випадках і повністю) відремонтованими. Певна увага протоколістом приділяється також історичним даним про відвідані об'єкти – на кшталт дати заснування пов'язаних із ними релігійних громад, дат їх будівництва, фактів наявності чи відсутності у них статусу архітектурної пам'ятки чи особливостей їхньої адміністративної історії (таких, наприклад, як зміни їх адміністративної приналежності всередині певної церкви чи їх переходу з однієї релігійної установи до цілком іншої).

Фінальним актом цього етапу є написання протоколістом звітного протоколу чергової експедиції. Цей протокол є комплексним документом, у якому стисло описується пророблена польовою групою робота, подаються перелік відвіданих об'єктів і розгорнутий опис стану кожного з них, разом з описом обставин отримання ними воєнних ушкоджень. Кожна частина, присвячена конкретному об'єкту, завершується історичною довідкою про нього. Також у протоколі надається коротке висвітлення загального положення під час боїв за Харківщину населених пунктів, у яких розташовано відвідані об'єкти – на кшталт, чи були вони в окупації, чи знаходилися при лінії фронту.

Після написання протокол експедиції передається до архівів проєкту «Релігія в огні».

4. Здійснена робота та зібрані дані.

Протягом весни – літа 2023 року польовою групою було здійснено дві експедиції на Харківщину. Перша з них тривала з 5-го по 7-е травня, друга – з 23-го по 25-е червня. Головним об'єктом

першої експедиції були ушкоджені релігійні споруди власне Харкова, відвідання ж об'єктів ув області носило вторинний характер. Натомість об'єктом другої експедиції стали саме пошкоджені об'єкти в інших населених пунктах Харківщини, тоді як у самому обласному центрі для огляду були призначені лише три об'єкти.

Під час обох експедицій загалом було відвідано й засвідчено поточний стан тридцяти культових споруд та одного меморіального об'єкта, який має відношення до юдаїзму. Дев'ятнадцять зі згаданих об'єктів знаходяться у самому місті Харків, ще дванадцять – у різних населених пунктах Харківського та Чугуївського районів Харківської області. Із загального числа усіх проінспектованих об'єктів два відносяться до ісламу, три – до юдаїзму, один належить Свідкам Єгови, один – католицькій церкві. Решта двадцять чотири об'єкти відносяться до православ'я. З цих останніх вісімнадцять об'єктів належать до Української православної церкви, ще п'ять – до Православної церкви України і ще один – до Руської старообрядницької православної церкви.

З-поміж загальної кількості відвіданих польовою групою об'єктів, цілими або повністю чи частково відремонтованими знайдено наступні десять об'єктів: кафедральний Благовіщенський собор, Успенський собор, Студентський храм², храм блаженної Матрони Московської,³ православну старообрядницьку церкву, костьол Успіння Діви Марії, зал Царства Свідків Єгови, харківську хоральну синагогу, караїмську кенасу й харківську соборну мечеть. При цьому, четверо з цих об'єктів – старообрядницьку церкву, соборну мечеть, костьол та храм Матрони Московської було принагідно оглянуто поза графіком експедиції; у списку призначених до огляду об'єктів вони не фігурували. П'ять об'єктів із цього списку – Успенський собор, Студентський храм, зал Царства, хоральна синагога та кенаса – попередньо значилися у джерелах інформації польової групи як ушкоджені. Про факт ушкодження ще одного об'єкта – Благовіщенського собору – польова група дізналася у ході першої експедиції від одного з гідів. Візити до кожного з перерахованих об'єктів дозволили встановити факти повного або майже повного усунення завдяки проведеним ремонтним робо-

² Він же храм преподобного Антонія Великого, історична церковна споруда, включена до архітектурного ансамблю Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна.

³ Усі чотири перераховані храми відносяться до Православної Церкви України.

там нанесених війною ушкоджень Успенського собору, хоральної синагоги та залу Царства, а також відсутність видимих військових ушкоджень на спорудах Благовіщенського собору, Студентського храму та караїмської кенаси⁴.

Серед проінспектованих польовою групою двадцяти ушкоджених культових споруд та одного релігійного об'єкту Харківщини чотирнадцять відносяться до Української православної церкви. З них п'ять знаходяться у самому Харкові; це такі церкви, як храм Святих Жон-мироносиць, храм святої благовірної цариці Тамари, Преображенський храм, храм на честь 2000-ліття Різдва Христового і церква на честь ікони Смоленської Божої Матері. Інші дев'ять – це православні храми й каплиці міст, селищ та сіл Харківського та Чугуївського районів – Дергачів, Лісного, Руської Лозової, Циркунів, Старого Салтова, Піщаного, Коробочкиного, Гракового й Васищевих. З них у відносно легкому ушкодженному стані знайдено сім церков – харківські храми Жон-мироносиць, святої Тамари, Преображення Господнього, 2000-ліття Різдва Христового та Смоленської ікони Божої Матері, а також Стрітенський храм у селищі Лісне та храм святителя Миколая в селі Циркуни. Ще шість культових споруд – храми Різдва Пресвятої Богородиці в

⁴ Слід зазначити, що попри вищезгадану відсутність явних військових ушкоджень, польова група зауважила близький до аварійного загальний стан караїмської кенаси, спричинений ветхістю її будівлі та, імовірно, обтяжений дією вибухових хвиль під час обстрілів інших центральних кварталів Харкова. У Благовіщенському соборі польова група зазначила відсутність нижньої секції одного з вітражів, який імовірно був пошкоджений вибуховою хвилею. Нарешті, на завершальному етапі першої харківської експедиції протоколістом групи було виявлено інформаційне непорозуміння, пов'язане зі Студентським храмом та його ушкодженням під час обстрілів Харкова. Це непорозуміння полягало у тому, що польова група, інспектуючи історичну будівлю Студентського храму, не врахувала існування одноїменного номінального храму (а по суті, молитовної зали), який знаходиться у тому ж комплексі споруд ХНУ ім. В.Н. Каразіна і формально «прописаний» за тією ж адресою, що й історичний храм св. прп. Антонія Великого, тільки розташований у іншому приміщенні. Вельми імовірно, що саме цей «храм» зафіксовано у списку ХОВА як постраждалий від вибухової хвилі під час березневих бомбардувань Харкова, тоді як будівлі власне Студентського храму руйнація не торкнулася.

Дергачах, святого Миколая в Руській Лозовій, святих мучениць Віри, Надії, Любові та матері їх Софії у Старому Салтові, Успіння Пресвятої Богородиці у Коробочкиному, Святої Трійці у Граковому та каплиця святого Миколая у Піщаному – знайдені в стані середнього ступеня ушкодження, який у кожному конкретному випадку коливається у бік легшого або ж навпаки тяжчого ступеня. Нарешті, ще один об'єкт – храм святого Дмитрія Солунського в селищі Васищевому – було знайдено у майже цілковито відремонтованому стані; хоча від початку свого ушкодження цей храм перебував радше у середньому стані руйнації, зараз же на ньому зберігаються лише окремі сліди легких ушкоджень. На всіх відвіданих у ході експедицій ушкоджених об'єктах, приналежних до УПЦ, польовою групою відзначено проведення первинних ремонтних робіт, які в основному полягають у прибиранні територій постраждалих храмів від будівельного сміття, тимчасового залятування вибитих вікон і, подекуди, пробоїн, нанесених осколками чи вибуховою хвилею. Ведення інтенсивних ремонтних робіт, направлених на повне усунення завданих війною пошкоджень, польова група застала на території трьох з відвіданих храмів УПЦ – Різдва Пресвятої Богородиці (Дергачі), святого Миколая (Циркуни) та Успіння Пресвятої Богородиці (Коробочкине). У селі Піщаному робіт з ремонту Свято-Миколаївської каплиці поки що не проводиться, але ктитор каплиці, даючи інтерв'ю польовій групі, заявив про свій твердий намір відбудувати її. Подальші систематичні відновлювальні роботи на території інших вищеперахованих храмів явно не проводяться. Деякі з них, такі як храм святої Тамари у Харкові, храм святих мучениць Віри, Надії, Любові та матері їх Софії у Старому Салтові та Свято-Троїцький храм у Граковому стоять зачиненими й виглядають покинутими своїми священиками. У випадку всіх інших пошкоджених храмів УПЦ з вищенаведеного списку (за виключенням Свято-Миколаївської каплиці у Піщаному⁵) польова група встановила повернення їхнього кліру до звичайного режиму культових відправ.

⁵ Свято-Миколаївська каплиця є цвинтарною культовою спорудою, збудованою приватною світською особою і подарованою сільській громаді. При ній немає постійно закріпленого священика і ще навіть до війни богослужіння у ній не носили регулярного характеру. В основному, це були поховальні служби, на які родичами померлого запрошувалися священики з інших православних парафій Харківщини.

Наступні п'ять ушкоджених об'єктів з числа проінспектованих польовою групою під час обох харківських експедицій належать до Православної церкви України. Це харківські молитовна зала (номінальний храм) святого апостола Андрія Первозванного й храм святого апостола Іоанна Богослова, храми ПЦУ у селах Циркуни й Руські Тишки та цвинтарний храм святого рівноапостольного князя Володимира, який знаходиться на меморіальному комплексі «Слобожанський», що поблизу села Черкаська Лозова. Усі вони знайдені у різних ступенях ушкодження. Так, найменше з них ушкоджений храм св. Іоанна Богослова, його ступінь можна охарактеризувати як легкий. На аналогічному ступені ушкодження знайдено храм святого Миколая у селі Циркуни⁶. Стан же храму святого Володимира, загалом легкий, тим не менш, є помітно важчим від стану двох попередніх храмів через число завданих йому дрібних ушкоджень. Молитовна зала святого Андрія була знайдена у проміжному між середнім та важким ступені руйнації, тоді як під час візиту групи до храму святого Архистратига Божого Михаїла та усіх Сил безтілесних у селі Руські Тишки було засвідчено повну руйнацію цього об'єкта. На територіях храмів св. Андрія та св. Володимира групою зауважено завершене виконання робіт з очищення території від уламків та будівельного сміття.

Нарешті, ще два ушкоджені об'єкти, проінспектовані під час першої та другої харківських експедицій, належать відповідно до ісламу та юдаїзму. Перший з них, мечеть громади «Сунна», знайдено у легкому стані ушкодження. Другий, пам'ятний знак «Менора» на меморіальному комплексі «Дробицький Яр», знайдено у стані середнього ступеня руйнування. При цьому групою виявлено, що на території мечеті було проведено первинні ремонтні роботи, і при цьому велику частину стін споруди мечеті закрито тканиною, на той час як Менора на Дробицькому Яру загалом перебуває у тому ж стані, що й одразу після обстрілу – хіба що з території її місцезнаходження було прибрано залишки снарядів, які власне ушкодили пам'ятник.

З усього загалу проінспектованих польовою групою гадано й явно ушкоджених війною культових споруд Харківщини дев'ять є старовинними. Шість цих споруд знаходяться у самому Харкові – це Успенський собор, Студентський храм, храм св. ап. Іоанна Богослова, караїмська кенаса, Благовіщенський кафедральний со-

⁶ Обидва православні храми цього села, попри різну адміністративно-конфесійну приналежність, присвячені одному і тому ж святому.

бор та хоральна синагога. Найстарішим з них є Успенський собор, зведений у XVIII столітті, «наймолодшими» – Благовіщенський собор та хоральна синагога (початок XX століття). Студентський храм збудовано у першій половині XIX століття, храм св. Іоанна Богослова та кенаса – у другій половині того ж століття. Інші три старовинні культові споруди – це храм Різдва Пресвятої Богородиці у Дергачах (перша половина XIX століття), Свято-Троїцький храм у Граковому (початок XIX століття) та храм св. вмч. Дмитрія Солунського у Васищевому (друга половина XIX століття). Тільки два з перерахованих об'єктів мають статус пам'ятки архітектури – Успенський собор (пам'ятка архітектури національного значення) і храм св. вмч. Дмитрія Солунського (пам'ятка архітектури та містобудування місцевого значення).

Серед цілковито неушкоджених культових споруд Харкова, чий стан було засвідчено у ході першої експедиції, до числа старовинних відноситься лише костюл Успіння Діви Марії (кінець XIX століття), котрий має статус місцевої пам'ятки архітектури.

Під час обох харківських експедицій польовою групою було сумарно взято тринадцять інтерв'ю. Конкретно, ці інтерв'ю мали місце під час візитів до трьох харківських православних храмів (святих Жон-мироносиць, 2000-ліття Різдва Христового, св. Іоанна Богослова) та восьми культових споруд у менших населених пунктах Харківщини – у обох храмах св. Миколая села Циркуни, у храмі св. Володимира в Черкаській Лозовій, храмі Різдва Пресвятої Богородиці в Дергачах, храмі св. Миколая в Руській Лозовій, Стрітенському храмі селища Лісне, храмі Успіння Пресвятої Богородиці в Коробочкиному та у каплиці св. Миколая в селі Піщаному. У більшості випадків респондентами під час цих інтерв'ю виступали настоятелі вищезгаданих храмів, рідше – священники цих храмів чи їхні мирські служителі. Так, під час відвідин групою храмів у Дергачах та Коробочкиному респондентами були дружини настоятелів, тоді як під час відвідин храму в Лісному – одна з його трудниць. Під час візиту до храму св. Миколая у Руській Лозовій, окрім інтерв'ювання священника, польова група також провела інтерв'ю з однією з трудниць. Під час візиту до Піщаного респондентом виступив ктитор каплиці св. Миколая. З одним з респондентів, священником храму св. Володимира, польова група проводила інтерв'ю двічі – один раз під час візиту до згаданого храму в ході першої експедиції, і другий під час перебування в Харкові у рамках другої. Це друге інтерв'ю стосувалося стану певних ушкоджених харківських храмів Православної церкви Украї-

ни, які група не могла відвідати через особливості експедиційного графіка.

Співробітництвом польової групи з гідями була відмічена перша харківська експедиція. Тоді у цій якості виступили начальника відділу релігії ХОВА Вікторія Певна та архієпископ Харківський і Слобожанський Митрофан (Бутинський). Завдяки ним було організовано візити до відвіданих у перший день експедиції чотирьох об'єктів, приналежних до ПЦУ – харківського храму св. Андрія, храму св. Михаїла у Руських Тишках, храму св. Миколая у Циркунах та храму св. Володимира на меморіальному комплексі «Слобожанський». В ході згаданих візитів владика Митрофан розповів групі про положення відвіданих храмів у часи бойових дій в околицях Харкова. Пані ж Вікторія посприяла організації візиту групи до храму святих Жон-мироносиць.

На основі даних, зібраних під час експедицій та отриманих з відкритих інтернет-джерел протоколістом польової групи на даний час складено два звітні протоколи.

На момент завершення другої експедиції лише один харківський ушкоджений релігійний об'єкт загального значення – приналежний до Православної церкви України храм великомученика Пантелеймона – залишається не проінспектованим польовою групою. Усі ж відомі ушкоджені релігійні об'єкти Харківського та Чугуївського районів відвідані польовою групою і стан їх зафіксовано у її робочій та звітній документації. Відтак, недослідженими лишаються тільки ті відомі ушкоджені війною релігійні об'єкти Харківщини, які знаходяться у Ізюмському та Куп'янському районах.

5. Ушкоджені християнські, юдейські та ісламські об'єкти Харківщини: особливості стану.

Як уже зазначалося вище, серед проінспектованих у ході харківських експедицій ушкоджених війною об'єктів перше за кількістю місце належить православним культовим спорудам. На них же найдовше зберігаються сліди ушкоджень. Винятками з цього правила є хіба харківські Успенський собор та церква на честь Смоленської ікони Божої Матері. Собор був оперативно відремонтований під час минулорічної реставрації центру Харкова. Що ж стосується церкви Смоленської ікони Божої Матері, то там майже повністю було усунуто пошкодження, нанесені їй даху. За межами ж обласного центру майже повне усунення завданих війною ушкоджень було проведене лише у храмі св. Димитрія Солунського в

селищі Васищевому. Ще у трьох храмах Української православної церкви – у Дергачах, Циркунах та Коробочкиному – систематичні ремонтні роботи ведуться з минулорічної осені або ж взагалі спочатку цього річного літа.

Найбільш типовою картиною, яку польова група застала під час візитів до ушкоджених православних церков Харківщини, є наступна – храм з вибитими вибуховою хвилею шибками та побитими осколками стінами і банями разом зі службовими спорудами у такому ж стані та з двором, відміченим слідами вибухів артилерійських снарядів (як власне на його території, так і у безпосередній близькості до неї). Таку картину група зафіксувала під час візитів до харківських храмів святих Жон-мироносиць, св. Тамири, 2000-ліття Різдва Христового та Преображенського храму, а також до храмів УПЦ у Циркунах і Дергачах, та, певною мірою, у циркунівському храмі св. Миколая, приналежному до ПЦУ. Подібний же набір ушкоджень – у поєднанні з більш тяжкими – польовій групі доводилося заставати під час візитів й до інших постраждалих православних храмів Харківщини. Найлегший же за ступенем і кількістю уражень варіант цього набору польова група зафіксувала під час візиту до харківського храму св. Іоанна Богослова – у нього вибухом снаряду пробито одну з секцій огорожі, негусто побито осколками частину фасаду та одну з бічних сторін і вибито на тій же стороні шибки вікон.

Другий поширений тип ушкодження, з яким довелося зіткнутися групі під час обох експедицій – це пробиття або повне обвалення головного куполу чи даху храму або каплиці. Найчастіше причиною цього ушкодження ставало влучання у купол чи дах артилерійського снаряду, у деяких інших випадках – дія вибухової хвилі. Цей тип ушкодження тією чи іншою мірою нині представлений на ряді культових споруд Української православної церкви, відвіданих групою під час другої експедиції. Так, у каплиці св. Миколая з села Піщане та у храму на честь Іверської ікони Божої Матері⁷ дах знищено повністю. У храму святих мучениць Віри, Надії, Любові та матері їх Софії зі Старого Салтова повністю знищено головний купол і обвалено дах над середохрестям. У храму св. Миколая з Руської Лозової пробито головний купол та знищено значну частину покриття його бані. У храму Успіння Пресвятої Богородиці з Коробочкиного повністю обвалено поло-

⁷ Менша храмова споруда на подвір'ї храму св. Миколая у Руській Лозовій.

вину даху і пошкоджене шатро над центром споруди. Згідно отриманої польовою групою усної інформації, влучання снаряду у купол мало місце також під час обстрілу храму Різдва Пресвятої Богородиці у Дергачах. У харківській церкві на честь Смоленської ікони Божої Матері вибуховою хвилею було провалене покриття на двох скатах даху. У харківського храму святих Жон-мироносиць та васищівського храму св. Дмитрія Солунського від дії вибухової хвилі постраждало покриття куполів, частини якого просто були відірвані від каркасу бань. При цьому на першому зі згаданих храмів цей тип ушкодження зберігається досі, тоді як на другому його повністю усунено. Схожий тип ушкодження, вочевидь, є й на головному куполі храму на честь 2000-ліття Різдва Христового⁸.

Близький до вищезгаданого тип ушкодження польова група виявила під час візиту до Свято-Троїцького храму в Граковому. Цьому храму влучання снаряду знесло частину найвищого ярусу дзвіниці.

З крупними пробоїнами у бічних стінах культових споруд польовій групі доводилося стикатися лише тричі – у харківському молитовному залі св. Андрія Первозванного, у Миколаївській каплиці в Піщаному та у храмі на честь Іверської ікони Божої Матері в Руській Лозовій. У всіх випадках причиною появи пробоїн ставала дія вибухової хвилі, яка вибивала чималий шматок стін, прилеглих до вікон.

Єдина з проінспектованих повністю знищених православних культових споруд Харківщини – дерев'яна церква св. Михаїла у Руських Тишках – нині являє собою попелище, яке впереміш з деформованими рештками даху та церковного убранства укриває собою цокольне підвищення колишнього храму. Її подвір'я відмічене слідами неодноразових влучань артилерійських снарядів.

Оглядаючи подвір'я інспектованих православних храмів, польовій групі неодноразово доводилося знаходити на них осколки і навіть вцілілі фрагменти від артилерійських снарядів. Іноді ці осколки та фрагменти демонструвалися групі священниками, які навмисно зібрали та зберегли їх на пам'ять. Зокрема, так було під час відвідин Свято-Миколаївського храму ПЦУ в Циркунах та храму св. Володимира в Черкаській Лозовій. В останньому священник продемонстрував групі цілу колекцію осколків та фраг-

⁸ Під час візиту до цього храму у рамках першої харківської експедиції польова група зауважила велику ділянку бані головного куполу, повністю закриту схожою на поліетилен матерією.

ментів снарядів, зібраних на території храму та прилеглої до нього частини меморіального комплексу «Слобожанський». У інших випадках фрагменти снарядів віднаходилися групою там, де вони залишилися після вибуху. Всього випадків таких знахідок було два – на території церкви св. Михаїла в Руських Тишках та поблизу двору Стрітенського храму в Лісному. Ексклюзивним у цьому сенсі став випадок граківського Свято-Троїцького храму, при огляді двору якого польова група окрім осколків снарядів знайшла ще й стріляні гільзи від набоїв до армійської стрілецької зброї.

Із трьох ушкоджених юдейських об'єктів Харкова у найбільш тяжкому стані залишається пам'ятний знак «Менора» на Дробицькому Яру. У нього відбито дві гілки, майже повністю знищене гранітне облицювання «стовбура» та пошкоджене лицьове покриття на гілках. Відбиті рештки пам'ятника досі валяються біля його підніжжя.

Що стосується єдиного пошкодженого внаслідок обстрілів ісламського об'єкту Харкова – мечеті громади «Сунна» – то при його огляді у польовій групі виникли утруднення щодо оцінки його загального стану. Причиною цих утруднень став гігантський «екран», тканиною якого була закрита значна частина однієї з найбільших його стін. Поза краями «екрану» на цій стіні (так само як і на інших стінах мечеті) ознаки дрібних ушкоджень відсутні. Ознаки крупних руйнувань – пробоїни, обвали стін чи даху і тому подібне – тут відсутні також. Скляні елементи будівлі закриті фанерними щитами, отже, швидше за все вибиті вибуховою хвилею. Інші ушкодження, імовірно, зберігаються на стіні мечеті, будучи прихованими «екраном».

6. Особливості взаємодії польової групи з респондентами.

Задля отримання від респондентів значимої для проекту інформації, інтерв'юерами польової групи розроблена низка стандартних запитань, якими вони користуються під час робочих контактів зі служителями та звичайними вірянами, пов'язаними з відвідуваними релігійними об'єктами.

Перший блок цих питань стосується фактів руйнування культових споруд. До нього входить уточнення дати події та прохання розповісти про її обставини – за умови, що респондент був безпосереднім свідком події, або ж знає про її перебіг від тих, хто був таким свідком. Окремим питанням, що входить до цього блоку, є питання про наявність чи відсутність повторного завдання культовій споруді ушкоджень внаслідок бойових дій.

Другий блок питань стосується обставин переживання часу боїв та/або окупації релігійною громадою, пов'язаною з культовою спорудою. Залежно від попередньої інформації про відвідуваний населений пункт, набір питань цього блоку може варіюватись. Наприклад, він може бути ширшим у випадку опитування мешканців населеного пункту, що побував у російській окупації. У цьому разі запитання стосуються наявності чи відсутності фактів зайняття культової споруди російськими військовими заради подальшого її використання з воєнною метою, наявності чи відсутності фактів пограбування або псування окупантами майна релігійної установи, наявності чи відсутності фактів скоєння окупантами актів насильства щодо служителів та вірян. Якщо у ході інтерв'ю на котресь з вищезгаданих питань респондент дає ствердну відповідь, інтерв'юер просить уточнити дату події та по можливості більш детально описати її обставини. При опитуванні же респондентів на постраждалих об'єктах, які знаходилися по український бік фронту, описуваний блок питань зводиться до прохання інтерв'юера розповісти про те як громада пережила бої в околицях їхнього населеного пункту. З цим блоком пов'язані також питання про обставини перебування респондента чи громади під час активних боїв на Харківщині – на кшталт, чи перебували респондент і громада в населеному пункті до завершення боїв/деокупації, чи ж евакуювалися у глибокий тил/знайшли можливість перебраться на контрольовану Україною територію.

Третій блок питань стосується загальних даних з історії релігійної громади – дати її заснування, дати будівництва її культової споруди, наявності у культової споруди охоронного статусу пам'ятки архітектури тощо.

Четвертий блок питань стосується нинішнього стану громади та динаміки кількісних змін у її складі: зменшення чи ж збільшення кількості її членів, кількості неофітів, кількості членів, які залишаються в евакуації, і тому подібного. Сюди ж відносяться запитання щодо дат початку відбудовування пошкодженої культової споруди та проблем, пов'язаних із цим процесом.

Під час інтерв'ю, здійснених у ході харківських експедицій, заповнення респондентами вищеописаних блоків відбувалося нерівномірно. Так, відповіді на питання по всіх чотирьох блоках польова група отримала лише під час інтерв'ю з настоятелем храму святих Жон-мироносиць. На той самий час інтерв'ю з настоятелем храму на честь 2000-ліття Різдва Христового виявилось у цьому сенсі найменш інформативним з причини відсутності рес-

пондента на місці події та повного припинення у його храмі релігійного життя між кінцем лютого та початком травня 2022 року⁹. Інший випадок малоінформативного інтерв'ю група мала під час відвідин Стрітенського храму у Лісному. На цей раз причиною невідомості респондента було завмирання нормального життя в Лісному під час бойових дій в околицях Харкова, через яке храм взагалі не відвідувався ані його священником, ані парафіянами.

У всіх інших інтерв'ю заповнення різних блоків питань було вичерпним в одних випадках і частковим або взагалі мізерним у інших. Наприклад, під час інтерв'ю з ктиторм Миколаївської каплиці група отримала докладну інформацію про історію будівництва каплиці, але при цьому ж вельми скупу інформацію про власне факт її руйнування. Причина такої нерівномірності полягала в тому, що респондент був відсутній у селі в період між початком повномасштабної війни та деокупацією півдня Чугуївського району, а після приїзду в село не отримав від односельців жодної інформації про дату й обставини руйнування каплиці. Іноді причиною малої інформативності ставало небажання респондента оживляти в пам'яті події, які йому довелося пережити. Так було, наприклад, під час інтерв'ю з настоятелем циркунівського храму святителя Миколая (УПЦ), який перебував окупацію села разом зі своїми парафіянами. Через це небажання, озвучене респондентом на початку інтерв'ю, групі вдалося отримати лише стислі дані про дати обстрілів храму і майже жодної інформації про обставини цих обстрілів та про життя парафії в окупації¹⁰. Нарешті, деякі блоки питань не можуть бути заповнені через певні особливості інспектованих об'єктів – таких, наприклад, як Миколаївська каплиця у Піщаному чи храм святого Володимира на меморіальному комплексі «Слобожанський». Оскільки вони є цвинтарними культовими спорудами, при них відсутня власне закріплена

⁹ Через своє окраїнне положення храм на честь 2000-ліття Різдва Христа з перших днів війни опинився у небезпечній близькості до лінії зіткнення і через те вимушено був закритий до травневого відсунення лінії фронту від околиць Харкова.

¹⁰ Єдиним, що змогла почути група під час того інтерв'ю про життя Свято-Миколаївської парафії в окупації, стало скупе повідомлення настоятеля про намагання окупантів вигнати з храму його та людей, які переховувалися там від обстрілів і натомість самим зайняти храмовий підвал з метою його використання для воєнних потреб.

за ними парафія; відтак, питання про життя релігійних громад, пов'язаних з ними, взагалі втрачає сенс.

Вищезгадані недоліки інформації польовій групі частково вдалося подолати завдяки пост-експедиційному моніторингу відкритих інтернет-джерел. Проте деякі дані про відвідані в ході експедицій релігійні об'єкти Харківщини досі лишаються не до кінця проясненими.

7. Подальші перспективи харківських експедицій.

Як зазначалося вище, на даний момент недослідженими польовою групою лишаються ушкоджені війною релігійні об'єкти Ізюмського та Куп'янського районів Харківської області. А отже, на осінь 2023 року польовою групою проєкту «Релігія в огні» заплановано третю експедицію на Харківщину. Об'єктом її уваги мають стати пошкоджені культові споруди Ізюмського району Харківської області. Інспектування ушкоджених релігійних об'єктів Куп'янського району через непросту воєнну ситуацію у тому регіоні відкладене на невизначений строк і розглядається групою як віддалена перспектива її роботи в Харківській області.

Додатки.

Додаток 1. Статус відвіданих польовою групою населених пунктів Харківщини на період весни – осені 2022 року.

1. Місто Харків.

Перебувало у прифронтовій зоні з 24 лютого по 14 травня 2022 року. Було у цей період мішенню регулярних російських обстрілів зі ствольної та реактивної артилерії, а також об'єктом нальотів російської військової авіації. Після відсунення від міста лінії фронту та майже повного звільнення Харківщини від окупантів, неодноразово ставало ціллю ракетних обстрілів, здійснюваних із території РФ. Нині залишається потенціальним об'єктом для вищезгаданих обстрілів та атак російських безпілотників.

2. Селище міського типу Васищево.

Під час боїв за Харківщину навесні 2022 року мало статус сателіта прифронтового міста (Харкова). Було віддалене від лінії зіткнення. Кілька разів ставало об'єктом обстрілів, здійснюваних росіянами з далекобійних артилерійських засобів.

3. Місто Дергачі.

З кінця лютого по початок травня 2022 року перебувало неподалік лінії фронту, контролювалося разом з околицею Збройними

Силами України. Було об'єктом російський обстрілів та авіаційних нальотів; у той же період мали місце наближення російської бронетехніки до його північних околиць. Після відсунення від міста лінії фронту на початку травня, неодноразово ставало мішенню для російських обстрілів, здійснюваних з реактивної артилерії.

4. Меморіальний комплекс «Слобожанський» (с. Черкаська Лозова) та селище Лісне.

З кінця лютого по кінець квітня перебували у «сірій зоні». Піддавалися артилерійським обстрілам з російської та, імовірно, з української сторін. Також селище Лісне у цей період імовірно перебувало під нежорстким російським контролем. Звільнені від безпосередньої воєнної загрози після деокупації північної Харківщини у травні 2022 року.

5. Село Руська Лозова.

Перебувало у російській окупації з 24 лютого по 4 травня 2022 року. Було опорним пунктом для російських військ, які діяли біля північних околиць Харкова та здійснювали обстріл обласного центру. Звільнене в результаті травневого контрнаступу Збройних Сил України на північній Харківщині. Після звільнення неодноразово ставало об'єктом російських обстрілів.

6. Село Циркуні.

З 24 лютого по 7 травня 2022 року перебувало під російською окупацією. У той же час через близькість до лінії зіткнення фактично мало статус прифронтового населеного пункту. Регулярно бувало під обстрілами, які здійснювалися з обох сторін. Звільнене у ході травневого контрнаступу Збройних Сил України. У травні-червні 2023 року кілька разів ставало об'єктом ракетних обстрілів, здійснюваних з території РФ.

7. Село Руські Тишки.

Перебувало у російській окупації упродовж майже двох з половиною місяців з самого початку повномасштабної війни. Бувало під артилерійськими обстрілами, які, ймовірно, здійснювалися з обох сторін. Звільнене 10 травня 2022 року у ході вигнання окупантів з північної Харківщини.

8. Селище міського типу Старий Салтів.

З перших днів повномасштабного вторгнення перебувало майже у повній ізоляції від обласного центру через бойові дії на східних окраїнах Харкова. У жорсткій російській окупації перебувало з 19 березня по 2 травня 2022 року. Неодноразово попадало під російські обстріли як до окупації, так і під час неї. Звільнене в ході

травневого очищення від окупантів східних околиць Харкова. На початку травня було об'єктом невдалої російської наземної атаки, метою якої було повернення селища під контроль окупантів. Після звільнення протягом літа-осені 2022 року неодноразово ставало об'єктом артобстрілів, здійснюваних з позицій у окрузі контролюваного на той час окупантами міста Вовчанськ.

9. Село Піщане.

З кінця лютого по кінець березня перебувало у статусі населеного пункту, розташованого неподалік від зони бойових дій. З кінця березня по початок травня перебувало під російською окупацією. Звільнене у ході вигнання окупаційних військ зі східних околиць Харкова Збройними Силами України.

10. Село Коробочкине.

З 25 лютого по першу половину вересня 2022 року перебувало в положенні прифронтового села. Контролювалося разом з околицею Збройними Силами України. Протягом весни-літа 2022 року ставало об'єктом неодноразових артобстрілів з боку окупаційних військ. Звільнене від безпосередньої військової загрози завдяки вересневому контрнаступу Збройних Сил України на Харківщині.

11. Село Гракове.

Перебувало під російською окупацією з 25 лютого по 7 вересня 2022 року. Контролювалося російськими військами, які проводили наступ на Харків з південного сходу. Протягом боїв за Харківщину неодноразово ставало об'єктом українських артилерійських обстрілів через розміщення окупантами вогневих позицій прямо посеред села. Звільнене у ході вересневого Слобожанського контрнаступу Збройних Сил України.

Додаток 2. Коротка довідка про ушкоджені війною культові споруди та релігійні об'єкти Харківщини, проінспектовані польовою групою проекту «Релігія в огні».

1. Успенський собор (м. Харків, Українська православна церква). Постраждав від вибухової хвилі під час російського ракетного бомбардування центру Харкова 2 березня 2022 року.

2. Храм св. ап. Іоанна Богослова (м. Харків, Православна церква України). Постраждав від вибуху поблизу нього крупнокаліберного снаряду, випущеного під час російського обстрілу Харкова на початку вересня 2022 року. Точна дата події невідома.

3. Храм святих Жон-мироносиць (м. Харків, Українська православна церква). Постраждав від вибухової хвилі та осколків

під час російського ракетного обстрілу центру Харкова 2 березня 2022 року.

4. Харківська хоральна синагога. Постраждала від вибухової хвилі (та імовірно від осколків) під час російського ракетного обстрілу Харкова 9 березня 2022 року.

5. Кенаса Харківської караїмської громади. Імовірно постраждала від вибухової хвилі під час російського ракетного обстрілу Харкова 31 березня 2022 року.

6. Мечеть ісламської релігійної громади «Сунна» (м. Харків). Постраждала від вибуху поблизу неї ракети під час російського обстрілу Харкова з реактивної артилерії 20 липня 2022 року.

7. Преображенський храм (м. Харків, Українська православна церква). Постраждав від влучань у його подвір'я артилерійських снарядів, випущених під час російських обстрілів Харкова, котрі мали місце 14 березня та 17 квітня 2022 року.

8. Зал Царства Свідків Єгови (м. Харків). Постраждав від влучання у його подвір'я легкого артилерійського снаряду. Точна дата події невідома. Орієнтовний час події – весна 2022 року.

9. Церква на честь Смоленської ікони Божої Матері (м. Харків, Українська православна церква). Постраждала від вибухової хвилі під час російського бомбардування Харкова 16 березня 2022 року.

10. Номінальний храм (молитовна зала) св. ап. Андрія Первозваного (м. Харків, Православна церква України). Постраждав від вибухової хвилі та осколків під час російського авіаційного бомбардування та російського ж ракетного обстрілу Харкова 5 березня 2022 року.

11. Храм на честь 2000-ліття Різдва Христового (м. Харків, Українська православна церква). Постраждав від кількох влучань артилерійських снарядів поблизу його подвір'я під час російського обстрілу Харкова 26 березня 2022 року.

12. Храм святої благовірної цариці Тамари (м. Харків, Українська православна церква). Постраждав від кількох влучань у його подвір'я артилерійських снарядів під час російського обстрілу в ніч з 11-го на 12-е березня 2022 року.

13. Пам'ятний знак «Древо Життя» (Менора) (м. Харків, меморіальний комплекс «Дробицький Яр»). Постраждав від влучання в нього артилерійського снаряду під час російського обстрілу Харкова 26 березня 2022 року.

14. Храм св. вмч. Дмитрія Солунського (сmt. Васищеве, Українська православна церква). Постраждав від влучання російської ракети (реактивного снаряду?) у храмове подвір'я 7 квітня 2022 року.

15. Храм Різдва Пресвятої Богородиці (м. Дергачі, Українська православна церква). Постраждав від влучань артилерійських снарядів у храмове подвір'я та ймовірно у саму будівлю храму і викликаного ними загоряння під час російського обстрілу міста у ніч з 4-го на 5 квітня 2022 року. Імовірно, був навмисне обраний об'єктом обстрілу¹¹.

16. Храм св. рівноап. князя Володимира (с. Черкаська Лозова, меморіальний комплекс «Слобожанський», Православна церква України). Постраждав від численних вибухів різноманітних артилерійських снарядів під час обстрілів, яким російська сторона систематично піддавала меморіальний комплекс «Слобожанський» між 25-м лютого та 29-м квітня 2022 р.

17. Стрітенський храм (селище Лісне, Українська православна церква). Постраждав внаслідок численних влучань артилерійських снарядів у церковний двір та безпосередньо поблизу нього під час російського обстрілу селища 29 квітня 2022 року.

18. Храм святителя і чудотворця Миколая (с. Руська Лозова, Українська православна церква). Постраждав від численних влучань артилерійських снарядів у будівлю храму, церковне подвір'я та у безпосередньо прилеглу до нього територію під час російського обстрілу селища 27 квітня 2022 року¹². **18.1. Храм на честь Іверської ікони Божої Матері** (те ж саме церковне подвір'я) – частково зруйнований прямим влучанням у нього снаряду та вибуховою хвилею й осколками від інших снарядів, які розірвалися поблизу Миколаївського храму.

19. Храм Архистратига Божого Михаїла та всіх Сил безтілесних (с. Руські Тишки, Православна церква України). Був повністю зруйнований (спалений) у результаті прямого влучання артилерійського снаряду у храмову будівлю та викликаной ним

¹¹ За отриманою групою під час інтерв'ю з дружиною настоятеля інформацією, безпосередньо перед обстрілом над храмом зависав розвідувальний дрон.

¹² Дата події збігається з часом розгортання операції спецпідрозділу ГУР МОУ «Кракен», направленої на звільнення села Руська Лозова з-під російської окупації (увінчалася проміжним успіхом 28-29 квітня 2022 року).

пожежі. Імовірно, став місцем скоєння окупантами воєнного злочину (захоплення культової споруди заради використання з воєнною метою)¹³.

20. Храм святителя Миколая (с. Циркуни, Православна церква України). Постраждав від одиничного влучання російського снаряду у церковне подвір'я на початку травня 2022 року. Точна дата події потребує з'ясування.

21. Храм святителя Миколая (с. Циркуни, Українська православна церква). Постраждав від влучань артилерійських снарядів у церковне подвір'я та у безпосередній близькості з ним під час одного з російських обстрілів села. Точна дата події невідома. Орієнтовний часовий проміжок події: літо 2022 року¹⁴. Імовірно, побував під російськими артобстрілами під час окупації. За свідченнями мешканки села, один з таких обстрілів був пов'язаний з актом примусової евакуації мешканців села, яку окупанти показово проводили для присутніх при цьому представників російських ЗМІ, нібито «рятуючи» селян від «обстрілів ЗСУ» (Лацман, 2023).

22. Храм св. мцц. Віри, Надії, Любові та матері їх Софії (сmt. Старий Салтів, Українська православна Церква). Зазнав руйнування через пряме влучання снаряду та вибухові хвилі з осколками від численних розривів артснарядів на храмовому подвір'ї й поблизу нього під час одного з російських артобстрілів, який мав місце після деокупації Старого Салтова. Точна дата події невідома. Імовірні часові рамки події: травень або котрийсь з літніх місяців 2022 року.

23. Каплиця св. Миколая Чудотворця (с. Піщане, Українська православна церква). Частково зруйнована прямим влучанням артилерійського снаряду. Точна дата події невідома. Імовірні

¹³ Згідно інформації, отриманої польовою групою від вл. Митрофана (Бутинського), російські окупанти використовували храм Архистратига Михаїла у якості складу боєприпасів. При цьому слід зазначити, що загал інформації про храм Архистратига Михаїла у Руських Тишках, зібраної польовою групою з усних джерел та відкритих джерел Світової Мережі, потребує подальшого уточнення і прояснення через його фрагментарність і суперечність.

¹⁴ За свідченням настоятеля храму, згаданий обстріл відбувся після деокупації Циркунів, яка припала на 7 травня 2022 року.

часові рамки події – квітень-травень 2022 року. Вірогідно, до руйнування зазнала обстрілу зі стаціонарної стрілецької зброї¹⁵.

23. Храм Успіння Пресвятої Богородиці (с. Коробочкине, Українська православна церква). Частково зруйнований через влучання артилерійських снарядів у споруду храму та подвір'я під час російських обстрілів 25 березня та 3 квітня 2022 року.

24. Свято-Троїцький храм (с. Гракове, Українська православна церква). Серйозно постраждав від влучань артснарядів у його будівлю та подвір'я. Точна дата події невідома. За деякими даними, подія відбулася під час російської окупації Гракового (Чугуївський Репортер, 2022), тому часові рамки цієї події – від 25 лютого по 7 вересня 2022 року.

Посилання

Ланцман, О. (2023), “Депортація під виглядом евакуації. Як окупанти примушували їхати до Росії жителів Харківщини”, доступно за: <https://zn.ua/ukr/war/deportatsija-pid-vihljadom-evakuatsiji.html> (дата звернення: 26 грудня 2023).

Чугуївський репортер: фейсбук-сторінка (2022), “Свято-Троїцький храм...”, доступно за: https://www.facebook.com/chuhuivanddistrict/posts/171300528852267/?locale=hi_IN (дата звернення: 26 грудня 2023).

References

Lantsman, O. (2023), “*Deportatsiya pid vyhlyadom evakuatsiyi. Yak okupanty prymushuvaly yikhaty do Rosiyi zhyteliv Kharkivshchyny*”, available at: <https://zn.ua/ukr/war/deportatsija-pid-vihljadom-evakuatsiji.html> (accessed 26 December 2023).

Chuhuyivskyy reporter: facebook page (2022), “*Svyato-Troyitskyy khram...*”, available at: https://www.facebook.com/chuhuivanddistrict/posts/171300528852267/?locale=hi_IN (accessed 26 December 2023).

¹⁵ За свідченням ктитора каплиці, при прибиранні будівельного сміття на її території ним було знайдено накупольний хрест каплиці, прострілений кулею з крупнокаліберного кулемета.